

**РОЗВИТОК ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ**

Наукові праці МАУП, 2011, вип. 2(29), с.168–172

Аналізується динамічний вимір існування цивільно-процесуальних відносин, які розглядаються крізь призму їх виникнення, зміни і припинення. Всебічно досліджено роль норм цивільно-процесуального права, цивільно-процесуальної правоздатності і дієздатності, а також юридичних фактів у розвитку цивільно-процесуальних відносин.

Проблема аналізу цивільно-процесуальних відносин досліджується в сучасній науці цивільно-процесуального права як з погляду своєї статичності (у такому випадку предметом аналізу є насамперед структура даного типу правовідносин), так і в динамічному аспекті. Проте, якщо вивченню першого з зазначених аспектів присвячено чимало змістовних і ґрунтовних досліджень, то динамічний аспект цивільно-процесуальних відносин ще потребує свого всебічного висвітлення.

Звернення до цієї проблематики зумовлюється кількома причинами. По-перше, юридичне дослідження будь-якого явища має враховувати всі його аспекти, що з необхідністю передбачає розширення суто структурного аналізу до вивчення процесів розвитку і трансформації тих чи інших правовідносин. У цьому плані вельми актуальним видається збалансована характеристика цивільно-процесуальних відносин, у якій їх статичний вимір органічно доповнюється динамічним. По-друге, необхідно наголосити, що адекватне розуміння сутності цивільно-процесуальних відносин неможливе поза врахуванням тих об'єктивних обставин і чинників, які власне й зумовлюють їх виникнення, зміну і припинення, адже ці відносини є невід'ємною частиною правової реальності, які мають свої причини і наслідки, розвиваються відповідно до певної логіки, яка визначається цілою системою взаємопов'язаних факторів. Таким чином, ставлячи на меті комплексний аналіз поняття розвитку цивільно-процесуальних відносин, потрібно вирішити такі конкретні завдання: а) схарактеризувати роль динамізму цивільно-процесуальних відносин

як невід'ємного фактора, що утворює їх сутність; б) встановити основні фактори, які впливають на розвиток цивільно-процесуальних відносин; в) дослідити роль окремих обставин та специфіку їх впливу на розвиток цивільно-правових відносин.

Важливою ознакою будь-яких цивільно-процесуальних відносин є динамічність, що проявляється у їх розвитку, адже зазначені відносини виникають, змінюються і припиняють своє існування. Утім, як доводить М. Штефан, незважаючи на велике практичне значення цих питань, у теорії цивільно-процесуальних відносин вони залишаються найменш розробленими [1]. Дискусії, які точаться навколо проблеми розвитку цивільно-процесуальних відносин, стосуються насамперед самої їх назви, оскільки нині цивілісти вживають різні поняття для позначення факторів, які впливають на розвиток цивільно-процесуальних відносин. Справді, серед учених-процесуалістів немає однастайності не тільки щодо термінології, а й щодо змісту зазначених понять. Одні вважають, що передумовами виникнення зміни і припинення цивільно-процесуальних правовідносин є норми цивільно-процесуального права, правоздатність учасників, юридичні факти [2]. Інші аргументують, що підставою виникнення цивільно-процесуальних відносин є передбачені законом юридичні факти, а основною передумовою є процесуальний закон [3]. Утім, якщо узагальнити існуючі підходи до розв'язання цієї проблеми, можна стверджувати, що наразі у вітчизняній теорії цивільного процесу вважається, що для розвитку цивільно-процесуальних відносин потрібен комплекс обставин, які включа-

ють у себе: норми цивільного процесуального права, цивільно-процесуальну правосуб'єктність (це цивільно-процесуальна правоздатність і цивільно-процесуальна дієздатність), а також процесуальні юридичні факти [4]. Тобто для розвитку (виникнення, зміни і припинення) цивільно-процесуальних відносин необхідна наявність трьох елементів: норм цивільно-процесуального права, цивільно-процесуальної правоздатності і дієздатності та юридичних фактів. Тому, приступаючи до аналізу проблем розвитку цивільно-процесуальних відносин, необхідно дослідити роль кожного із перелічених елементів у виникненні, зміні й припиненні цивільно-процесуальних відносин.

Найважливішим фактором розвитку цивільно-процесуальних відносин є норми цивільно-процесуального права. Цей факт зумовлюється самою сутністю цих відносин, які мають процедурно-правову форму вираження і виникають тільки на підставі норм права. Справді, виокремлення норми цивільного процесуального права на зразок підстави виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин, впливає із закріпленого цивільним процесуальним законодавством дозвільного способу правового регулювання, і для законності судової діяльності має принципове значення [5]. У сучасних роботах із цивільного права, які присвячені дослідженню норм цивільно-процесуального права, вони визначаються як встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки організаційно-процедурного характеру, які з метою регламентації порядку здійснення правосуддя у цивільних справах закріплюють права й обов'язки учасників процесу та послідовність вчинення ними процесуальних дій, а також захищені від можливих порушень заходами державного примусу. Положення про те, що норми цивільно-процесуального права є передумовою виникнення, зміни і припинення цивільно-процесуальних відносин, має, крім теоретичного, ще й глибокий практичний зміст. Адже при визначенні завдання і ролі норм цивільно-процесуального права у розвитку цивільно-процесуальних відносин слід виходити з розуміння змісту механізму цивільно-процесуального регулювання. Тобто, норми цивільно-процесуального права як складовий елемент змісту зазначеного механізму регулюють суспільні відносини, що виникають у цивільному судочинстві, шляхом визначення суб'єктів, їх процесуальних прав і обов'язків

тощо. Роль норм цивільно-процесуального права у виникненні цивільно-процесуальних правовідносин полягає також у тому, що ці норми закріплюють можливість і умови, за якими особа може набути процесуального становища того чи іншого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, для того щоб стати стороною у справі, зокрема необхідним є наявність цивільної процесуальної правоздатності (ст. 28 ЦПК України) і цивільної процесуальної дієздатності (ст. 29 ЦПК України). Норми цивільного процесуального права визначають обставини, наявність або відсутність яких впливає на виникнення, зміну і припинення цивільних процесуальних правовідносин, а можливість участі суб'єктів у цивільному процесі з абстрактної площини переходить у фактичну. Іншим аспектом ролі норм цивільно-процесуального права у виникненні, зміні і припиненні цивільно-процесуальних відносин є те, що вони не тільки закріплюють цивільно-процесуальні права та обов'язки суб'єктів, а також передбачають відповідальність за їх порушення. Так, глава 9 ЦПК України закріплює заходи процесуального примусу, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Аналізуючи роль цивільно-процесуальної правоздатності і дієздатності у розвитку цивільно-процесуальних відносин слід зазначити, що протягом тривалого часу дані категорії поширювалися тільки на сторони процесу. Як наслідок, цивільно-процесуальною правоздатністю і дієздатністю були наділені тільки позивач і відповідач. Тому згодом цивільно-процесуальну правоздатність і дієздатність почали розглядати як якості, притаманні всім суб'єктам цивільно-процесуальних відносин, розширюючи тим самим сферу застосування даних понять, адже в реальності у розгляді і вирішенні справи бере участь широке коло осіб, які, з погляду теорії та практики, займають процесуальне становище конкретного суб'єкта цивільного процесу. Водночас нині у процесуальній літературі сформулювалась концепція, згідно з якою підставою виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин розглядається правосуб'єктність, але її зміст залежить від процесуального становища суб'єктів процесу [6]. Так, О. Гетманцев зазначає, що "такі категорії як цивільна процесуальна правоздатність і дієздатність повинні бути збережені, але для конкретизації процесуальної правосуб'єктності конкретних суб'єктів цивільного процесу" [7].

Справді, на сучасному етапі розвитку науки цивільно-процесуального права цивільно-процесуальну правосуб'єктність характеризують як сукупність таких елементів: правоздатність, дієздатність, конкретні права і обов'язки або повноваження. При цьому, співвідношення цих елементів визначається, виходячи з конкретного правового становища, яке суб'єкт займає в цивільному процесі. Таке розуміння цивільно-процесуальної правосуб'єктності є своєрідним узагальненням усіх тих поглядів, які існують з цієї проблеми. Водночас, складність зазначеної проблеми полягає в тому, що ЦПК України передбачає широке коло учасників процесу, які мають різний процесуальний статус, виконують різні функції у процесі. Виходячи з цього, важко виділити єдину підставу їх вступу в цивільно-процесуальні відносини, яка б охопила всіх суб'єктів і містила у своєму змісті всі додаткові вимоги, які передбачає ЦПК України для того чи іншого суб'єкта. Ще більше неузгодженостей у розумінні цивільно-процесуальної правоздатності зумовило законодавче визначення даного поняття. Нагадаємо, що нині цивільно-процесуальна правоздатність визнається як здатність мати цивільні процесуальні права і обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи, яку мають усі фізичні і юридичні особи (ст. 28 ЦПК України). Відповідно, цивільно-процесуальною правоздатністю наділено вичерпне коло суб'єктів цивільного процесу: сторони, треті особи, заявник, заінтересовані особи. Але в реальності коло учасників цивільних процесуальних правовідносин набагато ширше (це і суд, і представники, і свідки, експерти, перекладачі тощо). Тому, беручи за основу визначення цивільно-процесуальної правоздатності, яке міститься в ЦПК України та виходячи з наведених теоретичних положень, її можна охарактеризувати як здатність фізичних і юридичних осіб, за наявності вимог, передбачених нормами цивільного процесуального законодавства, мати цивільні процесуальні права та обов'язки конкретного суб'єкта цивільного процесу.

Нарешті слід зазначити, що вагому роль у розвитку цивільно-процесуальних правовідносин відіграють конкретні цивільні процесуальні юридичні факти. Це названі в гіпотезах процесуальних норм певні життєві обставини, з якими законодавець пов'язує виникнення, зміну чи припинення правовідносин, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків [8]. На відміну від норм цивільно-процесуального права та цивільно-процесуальної правоздатності і дієздатності, які

є загальними передумовами виникнення, зміни і припинення цивільно-процесуальних правовідносин, юридичні факти мають конкретний характер і є тією умовою, з наявністю або відсутністю якої норма цивільно-процесуального права безпосередньо пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільно-процесуальних відносин. Для кожних окремих цивільно-процесуальних відносин, а також їх системи, вони індивідуальні, є проявом норми цивільного процесуального права і цивільної процесуальної правоздатності і дієздатності, стосовно конкретної, чітко визначеної життєвої ситуації.

Наразі в науці цивільного права усталеною є позиція, згідно з якою цивільно-процесуальному праву притаманний особливий вид юридичних фактів – процесуальні дії суду і осіб, які беруть участь у справі, звершені у визначеній послідовності, передбаченій цивільним процесуальним законодавством. При цьому, визначаючи роль процесуальних дій у виникненні, зміні і припиненні цивільно-процесуальних відносин, діям суду надається вирішальне значення [9]. Справді, для виникнення, зміни чи припинення цивільно-процесуальних відносин законодавець передбачає сукупність юридичних фактів, завершальним з яких є дія суду. Наприклад, особи, які беруть участь у справі, мають право заявити клопотання про розгляд справи у закритому судовому засіданні. Така можливість передбачена ст. 6 ЦПК України. Однак, справа буде розглядатись у закритому судовому засіданні тільки після постанови ухвали суду про розгляд справи у закритому судовому засіданні. ЦПК України чітко вказує, що про розгляд справи у закритому судовому засіданні суд зобов'язаний постановити мотивовану ухвалу в нарадчій кімнаті, яка оголошується негайно (ч. 7 ст. 6). Таким чином, серед юридичних фактів, які зумовлюють розвиток цивільно-процесуальних відносин, вирішальне значення мають процесуальні дії суду.

Щоправда, наразі при дослідженні юридичних фактів у цивільному процесі науковці ведуть дискусії з приводу того, чи може бути юридичним фактом бездіяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин. У науковій літературі зазначено, що цивільними процесуальними юридичними фактами може виступати і бездіяльність [10]. Але, також знаходимо твердження, що бездіяльність учасників належить до юридичних фактів лише в окремих випадках. Вирішення даного спору криється в розумінні поняття “бездіяльність” та самої структури процесуальної діяльності суб'єктів цивільних процесуальних

правовідносин. Очевидно, що суб'єкт цивільно-процесуального права – це потенційний, а не реальний учасник цивільно-процесуальних відносин. Якщо особа не є учасником цивільно-процесуальних відносин, то її дії і бездіяльність не можуть впливати на їх динамічність. У цьому сенсі процесуальну бездіяльність слід визначити як невиконання процесуальних прав і обов'язків суб'єктами цивільно-процесуальних відносин. Вона є різновидом поведінки суб'єктів, і в передбачених процесуальним законом випадках зумовлює певні правові наслідки. Приміром того, що бездіяльність учасників процесу може спричинити розвиток цивільно-процесуальних відносин, є така ситуація: ЦПК України закріплює положення про те, що в разі неподання без поважних причин письмових чи речових доказів, що витребувані судом, та неповідомлення причин їх неподання, суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів для дослідження судом (ч. 1 ст. 93). Отже, бездіяльність суб'єктів цивільного процесу може також зумовити розвиток цивільно-процесуальних відносин і виконує роль цивільно-процесуальних юридичних фактів.

Разом з тим, виходячи з аналізу положень ЦПК України факти-події самостійно не можуть породжувати виникнення, зміну або припинення цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, факт смерті позивача сам по собі не призводить до процесуального правонаступництва. Для виникнення процесуальних правовідносин між судом і правонаступником необхідно, щоб суд здійснив процесуальну дію, а саме – залучив правонаступника. Так, ч. 1 ст. 37 ЦПК України передбачає, що в разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу. У випадку, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва, суд своєю ухвалою закриває провадження у справі в силу ч. 6 ст. 205 ЦПК України. Справді, при визначенні подій на зразок юридичних фактів були перейняті положення загальної теорії права, де серед юридичних фактів називають події, обставини, строки, презумпції, а також факти-стани. Однак, при визначенні юридичних фактів, які впливають на виникнення, зміну і припинення цивільно-процесуальних відносин, необхідно, крім положень загальної теорії права, врахувати специфічні ознаки цих відносин, особли-

вості самої галузі цивільно-процесуального права та її методу правового регулювання. Події, обставини, стани, презумпції, строки не мають значення юридичних фактів, оскільки самостійно не впливають на виникнення, зміну чи припинення цивільно-процесуальних відносин.

Беручи за основу усталену в загальній теорії права класифікацію юридичних фактів, цивільно-процесуальні юридичні факти за правовими наслідками можна класифікувати на: 1) правоутворюючі – це юридичні факти, з наявністю і (або) відсутністю яких норма цивільного процесуального права пов'язує виникнення цивільних процесуальних правовідносин. Наприклад, виникнення цивільних процесуальних правовідносин пов'язане з сукупністю цивільних процесуальних юридичних фактів: подання позовної заяви, яка відповідає встановленому законом змісту і форми, її прийняття судом та постановлення судом ухвали про відкриття провадження у справі; 2) правозмінюючі – це юридичні факти, з якими норма цивільного процесуального права пов'язує зміну цивільних процесуальних правовідносин. Зокрема, ухвала суду про заочний розгляд справи призводить до зміни цивільних процесуальних правовідносин позовного провадження і їх розгляду за правилами заочного розгляду; 3) правоприпиняючі – це юридичні факти, з якими норма цивільного процесуального права пов'язує припинення цивільних процесуальних правовідносин. Так, постановлення ухвали суду про закриття провадження у випадку відмови позивача від позову та її прийняття судом в силу ст. 205 ЦПК України приводить до припинення цивільних процесуальних правовідносин.

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити такі висновки. По-перше, для розвитку (виникнення, зміни і припинення) цивільно-процесуальних відносин необхідна наявність трьох елементів: норм цивільно-процесуального права, цивільно-процесуальної правоздатності і дієздатності та юридичних фактів. По-друге, найважливішим фактором розвитку цивільно-процесуальних відносин є норми цивільно-процесуального права. Це зумовлюється самою сутністю зазначених відносин, які мають процедурно-правову форму вираження і виникають тільки на підставі норм права. По-третє, чинне цивільно-процесуальне законодавство України чітко передбачає факт, у зв'язку з яким, коли та в якій послідовності може зумовити виникнення, зміну або припинення цивільно-процесуальних правовідносин.

Література

1. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс. – К.: Ін Юре, 2005. – С. 81.
2. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М. К. Треушников. – М.: Городец-издат, 2003. – С. 87.
3. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М. С. Шакарян. – М.: Юрид. лит., 1993. – С. 67.
4. Цивільне процесуальне право України: Навч. посіб. / За заг. ред. С. С. Бичкової. – К.: Атіка, 2006. – С. 31.
5. Цивільне процесуальне право України: Підручник / За ред. В. В. Комарова. – Х.: Основи, 1992. – С. 52.
6. Антонов С. В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність як передумова виникнення процесуальних правовідносин за участю юридичних осіб // Держава і право: Зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 128–132.
7. Гетманцев О. В. Співвідношення понять “цивільна процесуальна правоздатність” і “цивільна процесуальна правосуб'єктність” // Наук. вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. Сер.: Правознавство. – Чернівці: Рута, 2002. – Вип. 131. – С. 43.
8. Комаров В. В. Цивільні процесуальні правовідносини та їх суб'єкти: Навч. посіб. – К.: УМК ВО, 1991. – С. 17.
9. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / Под общ. ред. П. Е. Недбайло и В. М. Горшенева. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 187.
10. Елисейкин П. Ф. Гражданские процессуальные правоотношения: Учеб. пособие. – Ярославль: Ярославский гос. ун-т, 1975. – С. 35.

Цивільно-процесуальні відносини мають свій характер, особливості, механізми здійснення. Відтак, і їх аналіз і пояснення мають здійснюватися з урахуванням цих особливостей.

Гражданско-процессуальные отношения имеют свой характер, особенности, механизмы осуществления. Их анализ и объяснение должны осуществляться с учетом этих особенностей.

The civil-procedural relation have their own character, features and mechanisms of realization. Therefore their analysis and explanation must be realized with taking into account these features.

Надійшла 22 лютого 2011 р.